

Старший викладач кафедри міжнародного права і спеціальних правових наук Факультету правничих наук Національного університету «Києво-Могилянська академія»,
Експерт Центру політико-правових реформ

Втрата Кубані: історичні аспекти і сучасні міркування¹

Впродовж усіх років незалежності до України в різних формах висувались територіальні претензії. Найбільш послідовними щодо подібних закидів є найрізноманітніші суспільно-політичні кола Росії. Одразу ж після незалежності України найвищі керівники РРФСР заявили про можливість перегляду кордонів з Україною на користь РРФСР. Називалися території й міста на сході і півдні України, що мусили б відійти до Росії, як „ісконно руські”.² Постає питання, як такі дії щодо України взагалі можуть відбуватися і яке реальне підґрунтя вони мають? Вочевидь, причина полягає в тому, що з 1917-го до 1946 року Україна втратила низку прикордонних історичних земель, заселених і освоєних українцями, що призвело до суцільної їх асиміляції.³ І хто знає, чи висували б територіальні вимоги до нас сусіди, намагаючись відірвати від України Харківщину чи Донбас, якби на суміжних теренах Білгородщини чи Кубані жив свідомий свого українського походження люд.⁴

Втрату етнічних земель спричинили аж ніяк не голодомори, репресії, війни і русифікація. Все це було радше засобами нищення українства даних територій. Основною ж першопричиною втрати етнічною Україною ряду своїх східних територій, що й призвело до знищення українства, став вкрай низький рівень національної свідомості, але не населення – а передусім державно-політичних діячів УНР. Припустімо, керманічам українського народу періоду державотворчих змагань 1917 – 1920 рр. об’єктивно не судилося здобути незалежність України, а отже втрата західних окраїн і Берестейщини була невідворотною. Однак Слобожанщину, Таганрозьку округу й Передкавказзя разом з Кубанню було втрачено виключно з вини української еліти, що в роки боротьби за волю мала нічим (окрім власного розуму й переконань) не обмежену можливість зробити ці землі українськими – і ганебно звела свій шанс нанівець. Окремі російські та кубанські автори беззастережно стверджують, що в 1917-1918 роках „самостійницька” Кубань відмовилася приєднатися до України, створивши власну державу. Насправді ж відмовитися від злуки з УНР в 1917 році Кубань не могла передусім тому, що якихось реальних пропозицій і намірів щодо об’єднання з боку керівництва УНР висловлено й не було. Та й кубанської державності за станом на весну 1917 р. ще не існувало. Проте аналіз подій і нормативних джерел періоду Національно-визвольної боротьби українського народу

¹ Дана стаття є виправленою та доповненою версією статті: Курінний О. Втрата Кубані: історичні аспекти і сучасні міркування // Нація і держава. – 26.02.2008.

² Лоза Ю. Українсько-російська етнічна межа і сучасні кордони та територіальні претензії // Пам’ятки України. – 1996. – № 3-4. – С. 49-56.

³ Олійник В. Брат старший — друг, а істина — ще більший друг // Дзеркало Тижня. – 2005. – № 25 (553); Польовий Р. Кубанська Україна. – К.: Діокор, 2002. – С. 137, 150.

⁴ Лоза Ю. – Вказ. праця.

наштовхує на думку, що провина за втрату Кубані на перших етапах українського державотворення лежить саме на діячах української Центральної ради (надалі – ЦР).

19 – 21 квітня 1917 р. (н.ст.) в Києві відкрився Український Національний Конгрес, на який зібралось 900 делегатів з мандатами та члени різних українських установ - всього близько 1500 осіб. Конгрес санкціонував ЦР як Крайовий орган, було поставлено вимогу домагатися автономії у складі федеративної Росії. На Конгресі були присутніми представники Кубані⁵, які чітко поставили питання щодо приєднання їхньої Батьківщини до Великої України. За вдалого збігу обставин кубанцям вдалося б досягти своєї мети, оскільки на Конгресі центральними були питання національно-державного будівництва. Серед доповідей, що їх заслухали й обговорили, була «Про географічні і статистичні дані, з котрих належить розраховувати при творенні автономії України».⁶ Але Конгрес не втілював у життя наміри нащадків запорожців і не поставив кубанське питання на порядок денний, адже він не визначав безпосередньо територію та кордони майбутньої автономної України. Винниченко та його спільники таки не лукавили, коли казали всім, що Конгрес зовсім не має на меті проголошувати себе Установчими Зборами й брати державно-політичну владу в свої руки.⁷ Це була фатальна помилка української еліти. Бо ж всуціль народний Конгрес відрізнявся від «інтелігентського» соціалістичного складу ЦР, він був зібранням представників всіх класів і станів, простих людей. Селянин-хлібороб набагато краще розумів і знав свою Батьківщину, ніж інтелігенція, до того ж цей факт визнавався самою українською елітою.⁸ Він неодмінно прислухався б до виступів кубанців та прийняв історичне рішення. Тож якби Конгрес не було позбавлено повноважень вирішувати конкретні питання, Кубань перебувала б в орбіті загальноукраїнського руху ще з квітня 1917, до формування власних представницьких органів влади.

Вже після Конгресу нащадки запорожців марно просили в 1917 р. соціалістичний уряд УНР прийняти Кубанщину до української держави, яка саме створювалась.⁹ Українські державники мали щодо кубанського українства інші плани, що визначалися їхньою ідеологією. Так, Грушевський, послідовно обстоюючи інтереси Холмщини, чомусь не робить нічого значущого для підтримки прагнень українства Кубані. Та сама вада характеризує й дії Винниченка. Винниченко звужено розумів Україну, і це проглядається крізь рядки його праць, його дипломатичну діяльність. Відомо, що 13 травня до Петрограда за рішенням третіх загальних зборів Центральної ради виїхала представницька делегація у складі В. Винниченка, С. Єфремова, М. Ковалевського та інших. Делегація мала конкретні завдання щодо адміністративно-територіального устрою українських земель: пропонувався проект декларації, що передбачав виділення з дев'яти українських губерній неукраїнських територій і приєднання до України суміжних земель, населених українцями, з Холмщини, Курщини, Воронежчини, а також Кубані.¹⁰ Однак Винниченко вочевидь не збирався неухильно дотримуватись декларованого етнографічного принципу. Серед губерній, на основі яких планувалося розбудовувати автономну Україну, він називав Київщину, Полтавщину, Поділля, Волинь, та Чернігівщину, окрім того він

⁵ Історія України: нове бачення. / Під ред. В.А. Смолія. – К.: «Альтернативи», 2000. – С. 212.

⁶ Основи етнодержавознавства. Підручник / За ред. Ю.І. Римаренка. – К.: Либідь, 1997. – с. 229 – 230.

⁷ Винниченко В.К. Відродження нації. — К.: Політвидав України, 1990. — Ч. I— С. 90.

⁸ Рудницький С. Л. Чому ми хочемо самостійної України? / Упор., передмова О. І. Шаблія. – Львів: Світ, 1994. – С. 292-293; Винниченко В.К. Відродження нації. — К.: Політвидав України, 1990. — Ч. I— С. 74-76.

⁹ Штепа П. Московство. – Дрогобич: Відродження, 2003. – С. 154.

¹⁰ Основи етнодержавознавства. Підручник. – С. 232 – 233.

згадував губернії, що їх комісія професорів зі сторони Тимчасового уряду не бажала включати до складу України – Харківщина, Таврія, Катеринославщина, Херсонщина¹¹ (ще 4 губернії). Винниченко мовчить щодо областей Донщини, Північної Слобожанщини, Кавказу та інших етнічних українських регіонів. Проте він зазначав, що у відмові щодо автономії Тимчасовий уряд визнав відсутність у себе повноважень встановлювати новий адміністративний лад України з включенням до її складу 12 губерній. Чому ж саме 12? Не 5, як буде встановлено в Інструкції Генеральному секретаріатові, не 9, як це планував Винниченко, перераховуючи тотожні губернському поділу землі, а саме 12? Автор писав, що ці професори «навіть науці своїй наплювали в лице, коли вона підбігла до них з своєю статистикою, з посвідченням Російської Академії Наук»¹² Отож стає зрозумілим, що російська делегація на переговорах, а також сам Тимчасовий уряд, свідомо намагаючись затиснути Україну в межах 5 губерній, все ж враховували суто теоретичну можливість утворення автономної України у складі... аж 12 губерній! Ясно одне: український патріот Винниченко визнавав за українські набагато менше земель, ніж вчені та уряд Росії, що спиралися на об'єктивні наукові дані. І не тільки він один. За основу кордонів автономної України ЦР взяла етнографічний принцип і оголосила Україною ті російські губернії, в яких українці чисельно переважали над іншими національними групами. Перепис населення показував, що українці переважали у дев'яти губерніях. Однак ЦР висунула претензії тільки на материкову частину Таврійської губернії, оскільки в Криму українці не становили більшості. Не претендувала вона на перших порах і на Кубанську область, де проживало, за даними Рудницького, щонайменше 60% українців. За станом на літо 1917 р. кубанські козаки вже утворили власний уряд, і - принаймні так вважалося - переговори про входження цього краю в Україну повинні були проводитися безпосередньо з ними, а не з Тимчасовим урядом.¹³ Дана позиція керівництва ЦР була відображена у III Універсалі. Виходячи з положень Універсалу, на Кубанщину й усе Підкавказзя фактично не поширювались національно-територіальні домагання України. Надалі це мало фатальні наслідки, адже положення Універсалів щодо території України було поставлено в основу більшовицького розуміння меж УРСР.

Саме так, більшовики визнали б Кубань, коли б її було включено – бодай на словах – до України. Просто Ленін розгледів у національних прагненнях підкорених народів революційні фактори й передбачив, що єдиний правильний курс – привітати цю стихію та використати її, визнати й перевершити буржуазний принцип самовизначення стосовно всіх без винятку націй Російської імперії. Беззастережне визнання права на відокремлення не лише дало б радянській владі незрівнянну ні з чим можливість «переграти» національні уряди народів, але й піднесло б її престиж набагато вище за авторитет Тимчасового уряду і «білих» генералів, що категорично відкидали поступки пригнобленим націям.¹⁴ Як-от, «демократичний» уряд О. Керенського, що не бажав дотримуватися етнографічного принципу при визначенні української автономії. Юрисдикцію ЦР він визнав тільки на території п'яти губерній — тих самих, з якими гетьман Богдан Хмельницький приєднався до Росії у 1654

¹¹ Винниченко В.К. – Вказ. праця— С. 167 – 168.

¹² Винниченко В.К. — Вказ. праця. — С. 168, 188

¹³ Свіржецький К. Мови в Україні: відродити українську – захистити російську. – 2005.

¹⁴ Карр Э. История Советской России. Кн. 1: Том 1 и 2. Большевицкая революция 1917 – 1923. – М.: Прогресс, 1990. – С. 210 – 215.

році.¹⁵ Згідно з п.2. Інструкції Тимчасового уряду повноваження Генерального Секретаріату поширюються на Київську, Волинську, Подільську, Полтавську і Чернігівську губернії, з виключенням чотирьох повітів.¹⁶ Раднарком спочатку займав таку ж позицію. Виходячи з встановлених Тимчасовим урядом кордонів автономії, на території України було створено ще декілька радянських республік: 1) Донецько-Криворізьку, 2) Одеську, 3) Кримську (Радянську соціалістичну республіку Тавриди), 4) Донську, 5) Кубансько-Чорноморську.¹⁷ Та коли постала потреба сформувати альтернативну національній УНР радянську республіку, він погодився на кордони, визначені ЦР і Винниченком. Зокрема, **Декларація Центрального виконавчого комітету Рад України** чітко визнавала Радянську Україну в кордонах III і IV Універсалів, також проголошувалась необхідність з названих чотирьох республік єдине об'єднання.¹⁸ Свого часу Ленін писав: «Що стосується Донецької Республіки, передайте товаришам Васильченку, Жакову та іншим, що як би вони не вхитрялися виділити з України свою область, вона, судячи з географії Винниченка, все одно буде включена в Україну»¹⁹ Радянська влада намагалася витерти з пам'яті українців все позитивне про ЦР та її діяльність, звівши останню до зоологічної боротьби з більшовиками (численні партії й товариства, що об'єдналися для утворення ЦР було зведено до “диктатури української буржуазії та поміщиків”, “українських буржуазно – націоналістичних партій”, які «видавали себе за народний орган».²⁰), але коли була необхідність, радо користувалася ідеями своїх опонентів. Просто в цей час пріоритетною метою більшовиків була і перемога в ідеологічній боротьбі з ЦР та українським рухом, що й примусило більшовиків передати Україні все, що проголосила й ЦР (але аж ніяк не більше). Протягом літа-осені 1917 р. все українське суспільство, у тому числі й селяни жили в усвідомленні ідеологічної боротьби між ЦР і Тимчасовим урядом, беззастережно підтримуючи ЦР. Саме тому ідеологічно більшовики мали бути альтернативою Тимчасовому урядові й конкурентом ЦР, проте аж ніяк не великодержавними шовіністами – інакше інтервенція могла б бути сприйнята українцями як війна з росіянами, що було б катастрофою для більшовизму як в Україні, так і на території колишньої імперії. Таким чином, лише створення та існування самостійної УНР, її підтримка народом та боротьба за неї селянства – призвели до створення з кількох „республік” однієї УРСР.²¹

В науково-публіцистичній літературі, що охоплює період визвольних змагань українського народу, простежується три основні концепції розуміння дій більшовиків щодо розширення території України. Їх можна назвати об'єктивістською, тактичною та ідеологічною. Перша концепція стосується загальноукраїнського та місцевого рівнів. Стверджується, що без підтримки поширених на Півдні і в Слобожанщині більшовизованих рад солдатських і робітничих депутатів створити національну радянську республіку в Україні було неможливо.²² Проблему радянського будівництва

¹⁵ Кульчицький С. До 350-річчя Переяславської ради геополітичні уроки Тузли // Дзеркало Тижня. – 2004. – № 2 (477).

¹⁶ Інструкція Тимчасового уряду для Генерального секретаріату України 4 серпня 1917 р. // Україна в XX столітті (1900-2000): Зб. документів і матеріалів / Упоряд.: А.Г. Слюсаренко, В.І. Гусев, В.Ю. Король та ін. – К.: Вища шк., 2000. –

¹⁷ Штепа П. – Вказ. праця. – С. 178;

¹⁸ Україна в XX столітті (1900-2000): Зб. документів і матеріалів / Упоряд.: А.Г. Слюсаренко, В.І. Гусев, В.Ю. Король та ін. – К.: Вища шк., 2000.

¹⁹ Заставний Ф.Д. Географія України: У 2-х книгах. – Львів: Світ, 1994. – С. 348.

²⁰ История Украинской ССР. Учебник для 9-10 классов. / Ред. Ф.Е. Лось. – К.: Радянська школа, 1979. – С. 58 – 65.

²¹ Штепа П. – Вказ. праця. – С. 178.

²² Кульчицький С. До 350-річчя Переяславської ради геополітичні уроки Тузли // Дзеркало Тижня. – 2004. – № 2 (477).

на місцевому рівні висвітлено в контексті об'єктивної неможливості, повної безперспективності формування в районах з переважанням українців республіки у складі Радянської Росії.²³ Та якщо врахувати, що більшовицька влада була встановлена в регіонах, де українці склали 80-90% (Слобожанщина), а також без особливого спротиву існувала в 20-х роках на Кубані (70-90% українців), можна впевнено стверджувати, що на більшості територій Півдня і Сходу України, в містах і районах Донбасу, Криворіжжя, тим більше не було б жодного спротиву з боку українців радянській владі. Тому створення там територіальних республік з російською політичною домінантою і окремими поступками національному життю українців видається цілком можливим і життєздатним.

Тактична концепція основною метою поширення української радянської державності на південний схід її етнічної території проголошує необхідність перебування в Україні проросійськи налаштованих кадрів, що мало б зміцнити радянський і власне російський вплив на Україну, остаточно «прив'язавши» її до майбутнього СРСР. Дана історична позиція є більш слушною, ніж попередня, адже логічно вважати, що подібні міркування мали місце серед радянського керівництва в процесі розбудови української радянської державності. Слабкими ж її місцями є те, що на період осені 1917 р. становище більшовиків було ще вкрай непевне, тому вони не могли реально визначати майбутній устрій України. В найперший період встановлення радянської влади на місцях було актуальним вивести якомога більше територій з-під влади опозиційних більшовикам режимів, що виразно простежується в їхніх діях щодо проголошення ряду республік на території України. Окрім того в умовах постійної зміни влади, відсутності чітких кордонів, стабільного апарату управління, ідеологічний та кадровий вплив Донбасу й Півдня на решту України був мізерним, підкорити Україну можна було лише збройною силою військового підкріплення з Росії. Тому остання могла вести війну з УНР, створивши маріонетковий уряд і без опори на східні українські території. Після припинення громадянської війни згадані регіони відігравали провідну ідеологічну і політичну роль у якості наочного прикладу необхідності індустріалізації України, збереження осередку російського впливу в умовах відродження українства. Проте із часом їх перебування у складі УСРР втратило будь-яку політичну й тактичну доцільність: до середини 30-х років голодоморами та репресіями значною мірою вже «індустріалізоване» українське суспільство було придушене настільки, що не відокремилось б від СРСР, не висловило б масового незадоволення чи спротиву у випадку подальшого відторгнення своїх етнічних територій. Проте радянські можновладці не скористалися вдалою можливістю повернути південно-східні регіони до складу РСФРР: стурбовані українським національно-культурним відродженням другої половини 20-х років, вони прагнули остаточно асимілювати Україну за участі населення її південно-східних територій. Водночас вони вважали, що в політичному сенсі українське питання вже є вирішеним, а отже, оскільки Україна не відокремиться, кордони між УСРР і РСФР є суто адміністративними.

Цілком можливо, якби Кубань опинилася в складі УСРР, її населенню вдалося б уникнути ряду лихоліть: не було б спалення українських книжок, цілковитого зросійщення всіх сфер життя, а головне – примусового запису кубанського населення росіянами. Голод і репресії не уникнули б і цього регіону, проте, як показує приклад

²³ Заставний Ф.Д. - Вказ. праця. – С. 348.

теперішнього Півдня України, перебування у складі УРСР сприяло б незворотному формуванню у кубанців української ідентичності. Натомість кубанське українство було знищене. Упродовж історії будь-які національно-патріотичні прагнення кубанських українців неминуче призводили до катастроф, представницькі ж органи Великої України не лише були некомпетентними щодо питань етнічних меж – вони виявилися політично недолугими, нездатними поступитися своїми особистими переконаннями заради геополітичного майбутнього України та її етнографічних територій. За їхні помилки було заплачено сотнями тисяч закатованих, мільйонами назавжди втрачених для українства людей, було закладене підґрунтя майбутнім територіальним претензіям на половину території нашої держави. І в цьому – суть трагедії Кубані та усієї України.